

A „privát szféra” felszabadítása a digitalizáció korában: két megközelítés¹

Egyes teoretikusok már a kilencvenes években meglepően reális diagnózist adtak a digitális és kommunikációs forradalom hatásairól. Adam D. Moore jogfilozófus, több, a privát szabadság mibenlétéről szóló mű szerzője szerint az, hogy a filmeket és a zenét digitálisan rögzítjük és élvezzük, hogy a pénzáttalás is digitálisan történik és digitális kommunikációs eszközökkel tartjuk a kapcsolatot egymással, hogy GPS-szel tájékozódunk stb. nem csak azt változtatja meg, ahogyan a világot és társas viszonyainkat észleljük. Alapvetőbb változás, hogy olyan esetekben, amikor úgy érezzük, visszavonulhatunk mások ítélete vagy tekintete elől (pl. vásárlunk, szórakozunk, tájékozódunk, vagy otthoni munkát végzünk), tömegesen hagyunk hátra magunkról személyes információkat. Ezek aztán éppen a digitális technika jóvoltából tömegesen csoportosíthatók, feldolgozhatók, és tudatunktól függetlenül alapját képezhetik különböző, rólunk szóló „vásárlói arculat”, „orvosi diagnózis” vagy „politikai profil” megalkotásának.²

Moore diagnózisa részben Deborah Johnson 1994-ben megfogalmazott gondolatmenetére támaszkodik, amely szerint technikai értelemben nem a huszadik századi totális diktatúrák, hanem a digitális kommunikáció világa hozza közelebb Orwell 1984-ének és a Zamyatin „We”-jének disztópiáját. Meglepő módon nem egy központi hatalom által gyakorolt közvetlen megfigyelés, hanem döntően a korlátlan és demokratikus kommunikáció ígéretével fellépő internet, és a nagyvállalatok által végzett tömeges adatfeldolgozás tette lehetővé az individuum privát szférájának „masszív és folyamatos ellenőrzését”³. Mind Moore, mind Johnson azt fogalmazza meg tehát, hogy a digitális és kommunikációs forradalom lényege politikai vagy hatalomelméleti perspektívából érthető meg leginkább. Egyrészt az individuum oldaláról azt tapasztalhatjuk, hogy a korábban „menedékhelynek” vagy „felszentelt területnek”⁴ hitt magánszféra egyre inkább profitorientált nagyvállalatok és a politikai hatalom manipulatív praktikáinak vagy egyenesen gyarmatosító szándékának áldozatává válik. Másrészt azt feltételezhetjük, hogy a hagyományos hatalmi konstellációk átalakulnak: a tényleges hatalom egyre inkább azok kezébe kerül, akik képesek a privát információk birtoklására, összegyűjtésére, csoportosítására, akik tehát képesek az

¹ * A kutatás a Kőszegi Felsőfokú Tanulmányok Intézete (iASK kutatói ösztöndíj) támogatásával valósult meg.

² Adam D. Moore: Intangible Property: Privacy, Power, and Information Control. *American Philosophical Quarterly*, Vol. 35, No. 4 (Oct., 1998). 365.

³ Deborah Johnson: *Computer Ethics*, Prentice-Hall, Upper Saddle River, 1994.

⁴ Adam D. Moore: Intangible Property... 366.

információk kontrolljára.

Az elmúlt évek eseményei ezeket a diagnózisokat erősítették. A 2013-ban Edward Snowden által publikált dokumentumokból kiderült, hogy az Amerikai Nemzetbiztonsági Ügynökség (NSA) nemcsak ellenséges országok, de a szövetséges államok intézményeit is megfigyelte. Bedrótozta és lehallgatta az Európai Unió intézményeit, a New York-i ENSZ képviselőt, lehallgatta az EU brüsszeli központját, megfigyelte harmincnégy ország nagykövetségét és diplomáciai misszióját. A Snowden-dokumentumok nemcsak diplomáciai feszültségeket okoztak, hanem az individuális privát szférával kapcsolatos aggodalmakat is növelték. A Guardianben megjelent iratok egyrészt arról tanúskodnak, hogy az amerikai titkosszolgálat a 2001. szeptember 11. utáni időszakban több tízmillió ember telefonbeszélgetését hallgatta le. A dokumentumok szerint az NSA az óceánok fenekén húzódó optikai adatkábelek forgalmát is folyamatosan megfigyeli. Persze sejthető volt, hogy az amerikai titkosszolgálat ellenőrzi a különböző hálózatok közötti információforgalmat. A nyilvánosságra hozott dokumentumok azonban arról tanúskodnak, hogy az NSA-nak szabad bejárása van a leghatalmasabb tech-cégek adatait tartalmazó szerverekre. Egy úgynevezett „digitális back door”-on keresztül hozzáfér például a Facebook, a Microsoft, az Apple vagy a Yahoo szervereihez, az onnan letöltött személyes információkat akár partikuláris személyre lebontva is figyelemmel kísérheti. Különösen megdöbbentő, hogy ezek az óriáscégek, alkotmányos fenntartások nélkül, készségesen együttműködtek a titkosszolgálattal.⁵

A kortárs Kína példája megmutatja: mit jelenthet az, ha a magas szintű digitális adatbázis-építés képessége diktatórikus rezsim kezébe kerül. A nemrég nyilvánosságra került adatok szerint a Kínában található kb. kétszázmillió megfigyelőkamerát a politikai hatalom nem csak arra használja, hogy biztosítsa a közrendet, hanem arra is, hogy kínai polgárok ellen kémkedjen. Számos kínai városban tesztelik azt a rendszert, amelynek segítségével szisztematikusan és egyénekre lebontva megfigyelik, ki hogyan tölti a napját, betartja-e a törvényeket és a közlekedési szabályokat, kivel ápol kapcsolatokat. Az így felépülő adatbázis más, a fogyasztási szokásokkal és az egészségi állapotról szóló digitális adatbázissal is összekapcsolódik, és egy „szociális kreditrendszernek” nevezett értékelési szisztéma alapját képezi.⁶ Az összesített adatok alapján minden polgárról értékelés születik, amely arról szól, mennyire megbízható és mennyire felelősségteljes az illető. Az értékelés összességében a polgárhoz hozzárendelhető kreditpontban jelenik meg, és a jövőben hivatalosan e pontszám határozhatja meg, hogy az illető a társadalom mely szegmensében kaphat helyet, mely szolgáltatásokra és milyen kedvezményekre (iskola, egészségügy, közlekedés stb.) jogosult. A hatalom nem pusztán azokat bünteti, akik ténylegesen elkövettek egy, a rendszer által elítélhetőnek tartott kihágást. Az arcfelismeréses szoftverekre szakosodott

CloudWalk cég olyan programot fejleszt, amely a személy viselkedéseiből, mozdulataiból és a rendel-

5 Shoshana Zuboff: Seid Sand im Getriebe! – Widerstand gegen Datenschnüffelei. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25. 06. 2013.

6 Lisa Hegemann: Social-Credit-System: „Viele Chinesen haben noch nie von dem System gehört“. *Die Zeit*, 29. 12. 2018. és Mark Siemons: Chinas Sozialkreditsystem – Die totale Kontrolle. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 11. 05. 2018.

kezésre álló adataiból végez arra vonatkozó kalkulációt, hogy milyen eséllyel követ el bűncselekményt vagy merényletet az adott személy. Kína extrém példája összességében egy hatékonyan működő digitális diktatúra lehetőségét vetíti előre.

Ha az amerikai megfigyelési ügy tanulságait vizsgáljuk, elsősorban az a kérdés vetődik fel, hogy a digitális kommunikáció világában milyen jogosítványokat kell megengednünk az államnak, hogy a polgárok biztonsága korszerű eszközökkel is fenntartható legyen, de a privát szféra se sérüljön. Vajon az állampolgári adatok szisztematikus összegyűjtésében már eredendően egy totális hatalmi igényt kell felfedeznünk? Emellett szól, hogy olyan információk összekapcsolásáról van szó, amelyeket pusztán „hátrahagyunk” és nem önként adtunk magunkról. De vajon az adatok szisztematikus gyűjtésében rejlő „uralmi igényt” kell a privát szféránkért folytatott harc célpontjának tekintenünk? Vagy e szisztematikus adatbázis-építés önmagában ártalmatlan, és a privát szféráért folytatott küzdelemben sokkal inkább az adatbázisokkal visszaélő hatalmi monopóliumoknak kell gátat szabnunk, amelyek ezeket az adatbázisokat a biztonsági célokon túl a polgárok manipulációjára is felhasználják? E kérdések vizsgálatánál „egy lépést hátra lépek” és arra keresem a választ, hogy melyik kortárs elmélet kontextusában mondható el adekvát módon a privát szabadságra vonatkozó igényünk megszületésének és az ennek leigázására törekvő modern hatalmi struktúrák története, és melyek lehetnek a privát szféra védelmének adekvát politikai eszközei.

Két elméletet teszek filozófiai reflexió tárgyává: az egyik a többek között William S. Brown és Shoshana Zuboff által képviselt szervezetszociológiai megközelítés, amely igyekszik felmérni a privát szférára veszélyt jelentő új típusú hatalmi struktúra jellegzetességeit. A másik az emberi méltóság fogalmát szem előtt tartó jogi nézőpont, amelyet David Alan Sklansky írására támaszkodva elemzek. Bemutatom, hogy a két elmélet helyzetértékelésében erős feszültség mutatkozik. A két elmélet közötti ellentmondásokat most nem fogom feloldani, inkább annak bemutatására törekszem, hogy az elméleti feszültségek bemutatása igen tanulságos lehet a privát szféránkról szóló normatív gondolkodás számára.

A munkaszociológiai megközelítés és az „információs panoptikum”

A munka- és szervezetszociológiai irodalomban nagy múltra tekint vissza a munkaerő kontrollján alapuló hatalmi struktúra és a munkahelyi privát szféra tanulmányozása. William S. Brown (a massachusetts-i Babson College Management kutatója) szerint az amerikai munkahelyek története egy olyan folyamatként írható le, melynek során a munkaadó által gyakorolt hatalom egyre kevésbé a munkaadó

személyes tekintélyén vagy személyes megállapodások során rögzített együttműködésen alapul.⁷ Legálább Winslow Taylor korai tanulmányai óta bevett nézet a munkaszervezésben, hogy a „menedzsment” az alkalmazottak (sok esetben életvitelük) feletti hegemonia gyakorlását jelenti. Chester Barnard 1938-as művében az emberek feletti kontrollt sajátos kétoldalú „kooperációként” jellemezte.⁸ Eszerint az életvitel ellenőrzését szolgáló technikai apparátus felett rendelkező menedzsmenttel szemben megjelenik az a munkaerő, melynek számára az alkalmazkodás a személytelen viszonyok felvállalását, vagy akár az önmegtagadást is jelentheti. A menedzsment modern felfogása tehát a hagyományos „munkavállalói erények” megváltozását is megköveteli: a kreativitást és a vállalkozói kedvet kiszorítja az alkalmazkodás (conformity) és a szolgálatkészség (compliance).

Brown szerint az 1968 mozgalmaiban kifejeződő, az önkifejezésre és a szabad társulásra vonatkozó igény nem vezetett radikális változáshoz a munkahelyi hatalmi viszonyokban. A hetvenes években végbementek bizonyos változások a vállalati menedzsment összetételében, például nőtt a női menedzserek aránya. A menedzsment hegemoniája azonban továbbra is a munkavállalók deperszonalizációján, az alkalmazkodás és a szolgálatkészség kikényszerítésén alapult. Brown szerint csak a '90-es évektől tapasztalhatjuk az individualizmus olyan fokú elterjedését, amely megingatja az áldozatkészség normáinak általános elfogadását a munkavállalók és a munkaadók részéről, és nagyobb mértékben táplálja a „munkahelyi privát szférával” kapcsolatos jogi aggályokat.⁹

Brownnak azonban el kell ismernie, hogy ugyanebben az időszakban a munkavállalók kontrolljára épülő munkaszervezés jelentős technikai fejlődésen ment keresztül. Három példát tart szem előtt. Egyrészt azokét a cégekét, amelyek alkalmazottaik kommunikációját is ellenőrzik. A legextrémebb egy csőrendszerekkel foglalkozó az alaszka-i cég esete, amelynek vezetése egy megfigyelőprogram segítségével ellenőrizte a cég egyik kritikusának telefonbeszélgetéseit, emailjeit, és háza közelében lehallgató-berendezést helyezett el. Egy másik szöveghelye a *Fortune 200* 1994-es kutatására támaszkodik. Eszerint a válaszadók 72%-át vetette alá a munkaadója orvosi vizsgálatoknak vagy fizikai teszteknek abban a periódusban, amelyben már élt a munkaaajánlat, de még nem írták alá a szerződést. Brown felhívja a figyelmet, hogy ebben az időszakban már elterjedt gyakorlat a potenciális alkalmazottak „genetikai előszűrése”. A helyzet újdonsága, hogy a potenciális munkavállaló gyakran nem azért nem kapja meg a munkát, mert betegsége miatt nem tudja ellátni a feladatát, hanem mert biológiai adottságai miatt lehetséges jövőbeli anyagi áldozatokkal járhat az alkalmazása.¹⁰ Brown harmadik fontos példája a Citicorp vállalat esete. Ez a vállalat a nyolcvanas években kifejlesztette az első számítógépes rendszert, amely összesíti, hogy a munkavállaló hány percet töltött beszélgetéssel, telefonálással, pénzügyi szol-

7 William S. Brown: Technology, Workplace Privacy and Personhood. *Journal of Business Ethics*, 1996. Vol. 15, No. 11. 1238.

8 C. I. Barnard: *The Functions of the Executive*. Cambridge, MA Harvard University Press, 1938.

9 William S. Brown: Technology... 1238.

10 William S. Brown: Technology... 1240.

gáltatások kezdeményezésével, és hogy mennyi időt szánt egy munkafolyamatra. A rendszer minden alkalmazottra egy-egy „electronic social text”-et generál, amely visszajelzést nyújt a munkaadónak az egyén teljesítményéről és arról, hogy a produktivitás csökkenése milyen individuális jellemvonásoknak és szokásoknak tudható be.¹¹ Brown nézőpontjából azt mondhatjuk: a megelőző évtizedekben a vállalatok szintjén olyan technikai apparátust teszteltek, amely potenciálisan az egész társadalomra kiterjedő megfigyelés alapját képezheti.

A privát szférához való jog

Brown szerint a munkaerő totális kontrollján alapuló menedzsment kialakulásával párhuzamos folyamat a magánszférára vonatkozó individuális igény fejlődése. Brown nem vállalkozik annak a „mélyreható kulturális transzformációnak”¹² a történeti-szociológiai bemutatására, melynek során a modern értelemben vett individuum kialakult, aki nem érzi szabadnak magát, ha néha nem tud visszavonulni a nyilvánosság tereiből. Inkább az a kérdés foglalkoztatja, hogy a privát szabadságra vonatkozó igény hogyan formálódott a teoretikus gondolkodásban és hogyan jelent meg az amerikai jogi hagyományban. A privát szabadságra vonatkozó igény első teoretikus megnyilvánulásait Platónnak, Arisztotelésznek, Cicerónak, Tacitusnak, majd I. Jusztiniánusznak a zsarnokság természetéről szóló elemzéseiben találja meg. A modern gondolkodás történetéből Locke-ot, Rousseau-t és Montesquieu-t tartja a legbefolyásosabb gondolkodóknak, akik a „privát szabadságot” teoretikus vizsgálat tárgyává tették. E gondolkodók az alapító atyákon keresztül közvetlenül befolyásolták az amerikai jogi gondolkodást. Leginkább John Adams, Jefferson és Madison művei, valamint a *Federalist Papers*-ben folytatott politikai-alkotmányjogi viták tanúskodnak arról a hatalmas erőfeszítésről, mellyel az elidegeníthetetlen jogokról szóló filozófiai tanítást igyekeztek a demokratikus társadalom egalitárius kontextusában újradefiniálni.¹³ Ez lehetett az alapja a gyakorlatias szabadságeszmény megszületésének, amely szerint az egyén a természetes szabadságát nem az államon keresztül, hanem a központi hatalom befolyásától független szférában: a gazdasági életben, a civil társadalomban vagy a nyilvános közéleti vitákban gyakorolja.¹⁴

Ennek ellenére sok idő telt el, mire a „privát szférához való jog” eszméje gyökeret vert az amerikai jogi hagyományban: csak 1890-ben jelent meg első explicit megfogalmazása. Warren és Brandeis bírók a Bill of Rights fontos szöveghelyeire hivatkozva a „privát szférához való jogot” mint arra vonatkozó

11 William S. Brown: *Technology...* 1242.

12 Hans Joas német társadalomteoretikus szerint például csak e transzformáció adekvát történeti-szociológiai leírásával juthatunk közelebb az individualizáció normatív következményeinek megragadásához. (Hans Joas: *Die Sakralität der Person. Eine neue Genealogie der Menschenrechte*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2011. 64.)

13 William S. Brown: *Technology...* 1238.

14 E szabadságeszmény kifejlődésének filozófiai és társadalomtudományi igényű leírását lásd. Pl. Jürgen Habermas: *Theorie und Praxis. Sozialphilosophische Studien*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1978. 63–64.

legitim követelést definiálták, hogy „egyedül legyünk hagyva”.¹⁵ A „privát szférához való jogot” azonban ők sem tekintették alkotmányos alapjognak, és hangsúlyozták, hogy egy „levezetett jogról” van szó. Brown szerint a „privát szférához való jog” mibenlétének komplexebb megragadásához érdekes módon éppen a humánus és igazságos munkahelyekről szóló 1970-es és '80-as években lezajlott vitákra volt szükség (Brown Nickel, Ewing és Werhane műveire hivatkozik). E vitákban egyrészt a „privát szférához fűződő jog” ama legitim ellenállásként jelent meg, hogy az egyén minden tevékenységét központilag szabályozzák és manipulálják. Másrészt a nyilvános szabadság fontosságát kiemelő politikai-filozófiai vitákkal szemben ezek a viták azt sugallták, hogy az intézmények és a társadalom humanizációjának programjában kiemelt jelentősége van a nyilvános befolyástól független privat individuum védelmének. Mindenesetre érdekes a két felvázolt „történet” eddigi végkimenetele: ha Brown diagnózisa helyes, akkor „a privat szférához való jog” legkomplexebb meghatározása éppen azelőtt (a nyolcvanas években) jelent meg, hogy a munkahelyek korszerű „panoptikumokká” váltak. Ez az „egybeesés” egyúttal talán azt ígéri, hogy az amerikai jogi kultúrában találhatjuk meg a privat szféra elleni támadás lehetséges ellenszerét.

Egy lehetséges kordiagnózis

Shoshana Zuboff (aki Brown számára fontos viszonyítási pont) cáfolja a kézenfekvő vélekedést, hogy a megfigyelésen alapuló hatalom igénye a számítógép vezérelte munkaszervezéssel vagy az internettel jelent meg. Zuboffnál a megfigyelés és a kontroll problémája tágabb történeti kontextusba illeszkedik, melyben a „panoptikon” fogalma központi jelentőségre tesz szert. Mint közismert, a „panoptikum” mint fegyelmező intézmény tervét Jeremy Bentham utilitarista filozófus alkotta meg a 18. században, eredetileg a börtönök számára. A struktúra lényege, hogy az őr egy kör vagy csillag alaprajzú épület központjában lévő őrtoronyból úgy figyeli meg az elítéltek mozgását, hogy azok őt nem látják. Az őr egyenként bárkit meg tud figyelni, egyszerre azonban nem tud minden egyes fogvatartottat figyelemmel kísérni. Mivel a megfigyelés nem kölcsönös, a fogvatartottak nem tudják, mikor figyelik meg őket, ezért lényegében saját maguk korlátozzák a viselkedésüket: a koordinációhoz nincs szükség közvetlen erőszakra. Michel Foucault a *Felügyelet és büntetés* című művében mutatta be, hogy a panoptikum struktúrája hogyan vált a modern felügyeleti rendszer mintájává, nemcsak a börtönökben, hanem egészségügyi intézményekben, iskolákban, munkahelyeken. Foucault egy általánosabb tézist is megfogalmaz, amely szerint a modernizáció talán legfontosabb tendenciája, hogy a hatalom az engedelmisséget egyre kevésbé a kínzás vagy a testi fenyegetés kilátásba helyezésével, mint inkább a viselkedés manipulációjával, a „szellem és a lelkek uralmával” kényszeríti ki. Zuboffnál a panoptikum szimbóluma sokkal általáno-

15 S. D. Warren and L. D. Brandeis: „The Right to Privacy”. *Harvard Law Review*, 1890/4. 193.

sabb civilizációtörténeti perspektívában nyeri el jelentőségét. Rámutat, hogy a mitológiáktól a modern fantasy irodalomig a legkülönbözőbb irodalmi és művészeti alkotások fontos alakja az a személy vagy csodás lény, aki sajátos helyzeténél fogva (mint a mezopotámiai égisten vagy a görög Olimposz lakói) vagy valamilyen varázslat révén (pl. láthatatlanná tevő tárgy, mint a gyűrű Tolkien regényében) azáltal tesz szert emberfeletti hatalomra, hogy mindenki életébe betekintést nyer. E tágabb összefüggésben a panoptikum a modern ember kísérlete e több évezredes álom beteljesítésére: a „mindenkiről mindent tudás” által biztosított hatalom megszerzésére.

Zuboff e nézőpontból gondolja újra szervezet- és munkaszociológiai kutatásainak eredményeit. Az 1978 és '88 közötti időszakban több olyan vállalat és iroda átalakulását követte végig, amely az információtechnika segítségével növelte produktivitását. A tanulságokat három törvényszerűségben rögzítette: (1) e szervezeteknél minden munkafolyamatot, amit automatizálni lehetett, automatizáltak; (2) minden információt, amit digitális információvá lehetett alakítani, át is alakítottak; és (3) minden technológiát, amely a dolgozók megfigyelésére és kontrolljára alkalmas volt (függetlenül eredeti funkciójától), fel is használtak erre a célra. Az eredmény minden esetben a vállalat vagy az iroda egy tökéletesen működő „okos gépezetté” formálása volt.¹⁶ A dolgozók azáltal váltak a gépezet jól funkcionáló részévé, hogy úgy érezték: tevékenységük valószínűleg megfigyelés alatt áll (ezt Zuboff interjúk készítésével igazolja). A menedzserek feladata rendszerint a munkafolyamat során keletkezett óriási információmennyiség értékelése volt, azonban tudatában voltak annak, hogy egy-egy felmerülő probléma esetén, az információtechnika köszönhetően utólag ellenőrizni tudják a legapróbb munkafolyamat végrehajtásának mikéntjét is. Zuboff ezért úgy érezte, a Foucault által leírt panoptikumot látja működés közben: egy olyan rendszert, amelyben a beosztottak tevékenysége, de még a gondolkodásuk is előre kalkulálható. A tökéletes panoptikum megalkotásához tehát nem a megfigyelő és a megfigyelt térbeli helyzetét kell mérnöki módon megtervezni, inkább egy olyan rendszert kell működtetni, amelyben a megfigyelt folyamatosan részletekbe menő és bármikor előhívható adatokat generálnak saját magukról. Tágabb kontextusban ez azt is jelenti, hogy eddig az információs technika alapuló rendszerek megalkotói és működtetői jutottak legközelebb az ember mitologikus álmának megvalósításához: azáltal szereztek totális hatalmat, hogy láthatatlanná válva követni tudják mindenki minden egyes pillanatát.¹⁷

Mi a jelentősége e nézőpontból az NSA botránynak? Egy kézenfekvő álláspont szerint az internetelés robbanásszerű elterjedése, a desktop, a laptop, az okostelefon és az ipod használata egy jó értelemben vett individualizációnak kedvezett. Úgy gondolhatjuk: az egyén és egyén közötti interakciót egyre kevésbé a hagyományos hatalmi erővonalak vagy bürokratikus struktúrák határozzák meg. Ezzel párhuzamosan: az egyénnek ahhoz, hogy információhoz vagy áruhoz jusson, nem kell közvetítő szemé-

16 Shoshana Zuboff: *In the Age of the Smart Machine: The Future of Work and Power*. New York, Basic Books, 1988. 390.

17 Shoshana Zuboff: *Seid Sand im Getriebe!*

lyek vagy intézmények segítségét igénybe vennie: az információszerzés és a vásárlás is közvetlenebbé vált és az egyén igényeihez alkalmazkodott. Ebből a perspektívából a nagy amerikai internetcégek (elsősorban a Google, a Yahoo, a Facebook, a Microsoft, a Skype, az Apple és a Youtube) érdeme, hogy felismerték az internethasználó egyén értékét. E cégek persze jól kalkulált üzleti érdekeiket követték, miközben az általuk teremtett platformok mégiscsak az egyén és egyén közötti horizontális kapcsolatok megteremtésének kedveztek. Ebből adódik az a vélekedés (amit Zuboff David Kirkpatrick, „technológiai gurunak” és a „The Facebook Effect” című könyv szerzőjének álláspontjával azonosít), hogy az NSA botrányban az amerikai kormányzat történelmi bűne lepleződött le. A kormányzat a „Prism” megfigyelési program elindításával partikuláris politikai céljainak érdekében nem pusztán a kényszerűen együttműködő óriáscégeket kompromittálta, de egyszer és mindenkorra szétzúzta az uralommentes demokratikus kommunikáció régi vágyát is.

Zuboff szerint e narratívának már az internethasználók tapasztalatai is ellentmondanak. Már bőven a megfigyelési ügy előtt tapasztalható volt, hogy a különböző termékek és márkák „személyekként” vannak jelen a Facebookon, és így állandóan kommunikáló „barátokként” épültek be a felhasználói közösségekbe. A felhasználók azt is régóta sejtették: ezek a cégek lehetőséget kaptak arra, hogy a felhasználói profilok, keresési szokások alapján az individuális igényekre szabott célzott reklámokat küldjenek számunkra. Zuboff olyan felmérésekre hivatkozik, amelyek azt mutatják: a nagy internetcégekbe vetett bizalom már jóval 2013 előtt megrendült vagy összeomlott: a fogyasztók egyre inkább úgy érezték, hogy csak az eszközök tartoznak hozzájuk, amelyekkel a tartalmakat generálják, a tartalmak fölött azonban inkább mások rendelkeznek. (Egy 2012-es, a Harris által végzett közvélemény-kutatás szerint éppen ezért az amerikaiaknak már csak 8%-a bízott a közösségi médiákban [The Harris Poll, 2012].¹⁸ A németek bizalmatlansága ebben az időszakban még erősebb; de Brazíliában vagy Indonéziában is, ahol a közösségi média korábban látványos sikereket aratott, megtorpant a lelkesedés 2012-re.)

Visszatekintve úgy tűnik, hogy az internetes cégóriások már működésük kezdetén felismerték, hogy több milliárd olyan, elsősorban a fiatal korosztályról szóló adat birtokában vannak, amelyek segítségével a fogyasztói vagy választói preferenciáik alakulása akár egyénekre lebontva szinte tökéletesen előrealkulálható. E felismerést követően e vállalatok dönthettek volna úgy, hogy bevételeiket hagyományos módon döntően az individuális felhasználóknak nyújtott szolgáltatásokra alapozzák, miközben egyéb nagyvállalatok befolyásától megvédelmezik őket és a hálózaton szervezett kapcsolataikat, manipulációmentes kommunikációjukat. Bevételük nagy része azonban a kezdetektől abból származott, hogy eladták ezeket az adatokat a célzott reklámok megalkotóinak és azoknak, akik a viselkedés kal-

¹⁸ The Harris Poll: *Oil, Pharmaceutical, Health Insurance, Tobacco, Banking and Utilities Top The List Of Industries That People Would Like To See More Regulated.* <https://theharrispoll.com>, 12. 08. 2012. (Utolsó letöltés ideje: 2020. 02. 13.)

kulációjához a legjobb technikai apparátussal rendelkeztek, akiknek tehát leginkább megérte az adatok megvásárlása.

Zuboff mellett érvel, hogy e cégek egy „új típusú gazdasági és társadalmi logika” megteremtőivé váltak. E gazdasági rendszerben a privát adatok összegyűjtéséből származó előnyök nem csak járulékosan egészítik ki a kapitalista vállalkozó nyereségét. Az új kapitalista vállalkozó a felhasználóra nem mint szerződéses partnerre, de nem is mint egyszerű fogyasztóra, hanem mint „nyersanyagforrásra” tekint.¹⁹ Az új típusú gazdaság alapvető hajtóereje az a tömeg, aki manipulált körülmények között, az érdemi tájékozódás lehetősége nélkül és jogi szabályozás híján ingyen ontja magából a viselkedése előrejelzésére alkalmas információkat, úgy, hogy ennek nincs is tudatában. Ez a logika vélhetően a politika világát is messzemenően áthatja. Zuboff e feltevését értelmezhetjük úgy, hogy a tömegek támogatásának megszerzése egyre kevésbé a hagyományos politikai erényeken: pl. a retorikai képességeken, a kormányzó-képesség vagy egy átfogó vízió felmutatásán nyugszik. Sokkal inkább a tömegek eddig titkos érzelmi világának felkutatásán, és egy olyan szegmentált nyilvánosság fenntartásán, amelyben az előre kalkulált üzenetek egymástól elszeparált választói csoportoknak közvetlenül eljuttathatók. Zuboff összességében úgy gondolja, hogy a „panoptikus hatalom” nem maradt meg a modern munkaszervezet keretei között, hanem a 2010-es évekre átfogó társadalomformáló erővé vált.

Feltevéseim szerint azonban Zuboff nem ad koherens választ arra a kérdésre, hogy az új logika szerint szerveződő társadalmakban milyen lépéseket tehetünk a privát szféra védelmezése érdekében. Zuboff szerint a kortárs amerikai tinédzserek a cikk megírásának időszakában a Facebooktól olyan közösségi médiák felé fordulnak, amelyek több privát szabadságot engednek meg nekik. Ebből szerinte az következik, hogy ha a felhasználónak lehetősége lesz olyan online platformokon kapcsolatokat keresni és tájékozódni, amelynek fejlesztői és tulajdonosai nem kereskednek az adatokkal, akkor elfordulnak a ma ismert közösségi médiától és online kereső rendszerektől. Felhívja a figyelmet, hogy az óriási adatforgalmat bonyolító techcégek ma is hatalmas kockázatként kezelik az adataik sorsáért aggódó magánemberek tömegeit: él tehát a remény, hogy a jelenlegi internet-felhasználók potenciálisan olyan demokratikus közösséggé alakulnak, akik tanulva a keserű tapasztalatokból, transzparenciát várnak el az IT cégek következő generációjától.

Zuboff írásában azonban a kortárs „panoptikum” sokkal összetettebb képe rajzolódik ki. Egyrészt világos, hogy „információs panoptikum” nem csak az online kommunikáció világában formálódik. A nagyvárosok területét kamerarendszerek fedik le, az arc- és gesztusfelismerő szoftverek robbanásszerűen fejlődnek: ez arra utal, hogy a „panoptikus hatalom birtokosai” olyan „offline” módon keletkező, önkéntelen megnyilvánulásainkat ismerhetik, amelyekről álmunkban sem gondolnánk, hogy viselkedéskalkuláció alapját képezhetik. A szociális média vagy az ismert keresőprogramok tudatos kerülése

19 Shoshana Zuboff: Seid Sand im Getriebe!

átmeneti sikerekhez vezethet ugyan, de a „kivonulás” nem fogható fel a „panoptikus hatalom” megállítására szolgáló univerzális stratégiaként. Ha Zuboff interpretációjának mélyére tekintünk, azt is láthatjuk, hogy az „információs panoptikum” történetének csak egyik oldala, hogy minden spontánnak hitt emberi cselekvés és gesztus, a privátnak gondolt emóció is precíz adatformában rögzíthetővé válik; hogy az adatfeldolgozáshoz, a viselkedés kalkulációjához szükséges technikai apparátussal rendelkező társadalmi csoportok ezáltal egy újfajta hatalom birtokosaivá válnak. A történet másik oldala e hatalom sajátos „evolúciója”. Ez a hatalmi logika csak akkor tartható fenn, ha a hatalom birtokosai a technikai eszközöket arra használják fel, hogy a gyorsan változó körülmények között megteremtsék a spontaneitás és a privát szféra visszahódításának illúzióját. Ha ez a feltételezés igaz, akkor pusztán a spontán szerveződés követelése nem jelent gyógyírt az életünket behálózó panoptikus hatalom megállítására.

Általában is problémát jelent, hogy Zuboff műveiben és megszólalásaiban egy olyan társadalmi cselekvő képe bontakozik ki, aki teljes természetességgel ismeri fel privát szférájának legitim határait. Aki felismeri, hogy ez a privát szféra személyes integritásának kulcsfontosságú elemét alkotja, és az új helyzetben is képes felismerni a rá leselkedő veszélyeket. Hátterbe szorul az a – például Brownnál még igen hangsúlyos gondolat – hogy csak akkor van esélyünk a privát szféra védelmére, ha az adott történeti-kulturális körülmények között komoly intellektuális erőfeszítéseket teszünk saját magunk mint „privát lény” újra értelmezésére. Ha például a kor jogi diskurzusában mindig megkíséreljük újraértelmezni a „privát szférához való jog” normatív előfeltevéseit.

Az információközpontú megközelítés kritikája

Számos szerző szerint nincs „a priori” tudásunk arról, hol húzódik privát szféránk határa: kulturálisan meghatározott minták szerint és a diskurzusok kontextusától függően eltérő módokon határozzuk meg privát és nyilvános határait. Csak a legjellegzetesebb példákat említve: a privát szféra olykor a saját test feletti rendelkezés igényével kapcsolódik össze, és egy olyan önrendelkezést jelent, amelynek függetlenednie kell a legközelebbi hozzátartozók befolyásától is. Máskor éppen a családot jelenti, a meghitt, szeretetteljes kapcsolatokban való feloldódás lehetőségét, amely védelmet érdemel a munkahely, a piac vagy a bürokratikus államszervezet elidegenítő tendenciáitól.²⁰ Az „otthonként” felfogott privát szféra e meghitt viszonyok leírását szolgálja.²¹ Olykor azonban a „vár” metaforája társul hozzá, ekkor olyan szféraként van megragadva, ahol az egyén a mások ítéletétől megszabadulva türannikus hatalmat gyakorol-

20 Axel Honneth érdekes módon ezt a szociális szabadság egy fajtájaként írja le, élesen megkülönböztetve a privát szabadságtól, amelyet a kommunikatív viszonyoktól való megszabadulásként, „defenzívába” való vonulásként ír le. Axel Honneth: *Das Recht der Freiheit: Grundriß einer demokratischen Sittlichkeit*. Berlin, Suhrkamp, 2011. 149.

21 David Alan Sklansky: Too Much Information: How Not to Think About Privacy and the Fourth Amendment. *California Law Review*, Vol. 102, No. 5, October 2014. 1109.

hat közvetlen környezete felett.²² A privát szféra azonban leginkább a mások betolakodásával szemben nyeri el értékét. Ha egy diskurzus résztvevője a másik magánszemély illetéktelen betolakodását tekinti a privát szférára leselkedő legnagyobb veszélynek, akkor inkább vizuális metaforákat használ (pl. „kukkolás”). Ha viszont a privát szabadság a politikai konspirációval való legitim szembenállást jelenti, az illetéktelen betolakodást hajlamosak vagyunk a „lehallgatás” analógiájával leírni.²³ Adam D. Moore szerint a privát szférába történő illetéktelen behatolást leginkább a klasszikus, a tulajdonjog szentsége mellett elkötelezett polgár nézőpontjából azonosíthatjuk. De felhívja a figyelmet arra is, hogy ebből a perspektívából nem tudjuk megfelelően interpretálni a privát információkkal való visszaélés összes jelenségét, szükség van tehát a privát szabadság információelméleti megalapozására is.²⁴ Avishai Margalit szerint a privát szféra védelme az amerikai alkotmányos hagyományban kétértelműen jelenik meg: hol az egyén ember mivoltának konstitutív elemét jelenti, hol a „jól sikerült élet” garanciájaként érdemel védelmet²⁵. Egyszer *emberi jogként* hivatkoznak rá, (az egyént védi az állam túlkapásaival szemben), máskor *polgári jogként* (az aktív polgár joga, hogy önálló véleményt alkosson).

A privát szférára vonatkozó individuális igényünket talán akkor érthetjük meg leginkább, ha a privátság e plurális jelentés-összefüggéseit szem előtt tartjuk. David Alan Sklansky (a Stanford jogászprofesszora) viszont az elmúlt évek jogi, közéleti és akadémiai vitáit elemezve azt a következtetést vonja le, hogy korunkra a privát szféra „információközpontú értelmezése” kiszorította a többi tradicionális értelmezést. Sklansky elismeri, hogy az amerikai alkotmánybíróági döntésekben a privát szféra védelme hagyományosan a saját test feletti rendelkezést és az „intim autonómia” (intimate autonomy) védelmét jelentette. A 70-es évektől viszont új tendencia érvényesült: a test feletti rendelkezésről vagy az azonos neműek közötti házasságról szóló döntéseket egyre inkább a szabadság és az egyenlőség hagyományos fogalmi rendszere dominálta; így az „intim autonómia” és a „privátság” eszménye fokozatosan elvált egymástól. Ezzel megnőtt az igény arra, hogy az alkotmányjogi vitákban a „privát szféra” egy új meghatározást és egy pontosabb definíciót nyerjen. Így termékeny talajba hullott Alan Westin javaslata, hogy „privát szféra védelme” kifejezést kizárólag azokra az esetekre alkalmazzák, amikor az egyén jogosan korlátozza a róla szóló információk terjedését.²⁶ Korábban jellemző volt az is, hogyha a bíróság a „privát szféra védelmére” hivatkozott, az rendszerint igen homályosan a családi ügyekre és a baráti viszonyokra utalt. Ez a baloldali közjogi diskurzusokban sajátos ellenreakciót szült: a kritikai elmélet számos híve szerint a privát/nyilvános felosztás egy hamis dichotómia, amely elleplezi, hogy az egyén a szabadságát

22 Avishai Margalit: Privacy in the Decent Society. *Social Research*, Vol. 68, No. 1, Spring 2001. 259–60.

23 Avishai Margalit: Privacy in the Decent Society. 257.

24 Adam D. Moore: Intangible Property... 371–74. Az információelméleti megközelítés egy izgalmas példája, amely az egészségügyi adatokkal való visszaélés példáját veszi alapul: Lucas D. Introna and Athanasia Pouloudi: Privacy in the Information Age: Stakeholders, Interests and Values. *Journal of Business Ethics*, Vol. 22, No. 1, *Ethics of Information and Communication Technology*, Oct., 1999. 28–30.

25 Avishai Margalit: Privacy in the Decent Society. 256.

26 David Alan Sklansky: Too Much Information... 1093.

a társadalmi aktivizmusban nyerheti el. A baloldali teoretikusok a „citoyen” erényeket is felfedezték, és egyre inkább úgy gondolták: a privát szféra intaktségára leginkább azok hivatkoznak, akik el akarják leplezni a családon belüli elnyomás jellegzetes eseteit. Ebből a nézőpontból is elfogadható volt a privát-ság információközpontú megközelítése, amely azt jelentette, hogy a privát szférának nincs fundamentális értéke, csak az egyéni érdekkalkulációk felől nyeri el értékét.²⁷

A huszadik század második felének meghatározó tudományos felismerése volt, hogy ha a világot hatalmas, impulzív adatfolyamként értelmezzük, új módszertani eszközöket nyerhetünk a valóság egyes részleteinek kvantitatív elemzéséhez. Ezek után az információelmélet olyan kikerülhetetlen viszonyítási pont lett a társadalomtudományok számára, mint korábban a newtoni mechanika vagy a darwinizmus volt. A gazdaság is alkalmazkodott az információtechnika adta lehetőségekhez, és a jogtudósok figyeleme egyre inkább az információáramlást lehetővé tevő szabályok felé terelődött. Így vert gyökeret az akadémiai diskurzusokban is az a megközelítés, amely szerint a privát szabadság lényegét tekintve a személyes információk kontrollját jelenti.²⁸

Sklansky azt feltételezi, a privát szféra védelméről szóló nézeteinket még mindig a hidegháború időszakában szerzett tapasztalatok határozzák meg. Úgy gondolja: a keleti blokk értelmiségének szocializációját alapvetően meghatározta az az élmény, hogy életének minden pillanatát megfigyelhetik, és hogy a kellemetlen vagy akár halálos következmények elkerülésének érdekében a pártállam elvárásaihoz kell igazítani a cselekvését. Az erről a tapasztalatról szóló érzékletes leírások a vasfüggöny másik oldalán élő kutatók számára igen fontos források voltak a megfélemlítésen alapuló társadalomszervezés megértéséhez. Ebben a kontextusban Orwell *1984*-ét nem pusztán egy meghatározó fikciós műként, hanem útmutatóként olvasták a modernség anomáliáinak megértéséhez. Ekkor vált befolyásossá Foucault Zuboff által is elfogadott tézise, amely szerint a modern hatalom nem a közvetlen erőszak alkalmazása révén, hanem a kontroll és a konformitás kikényszerítése révén szervezi meg önmagát.²⁹

Ebben az időszakban az a kérdés volt érdekes, hogy a félelem légköre hogyan szolgál alapul egy hatalmi struktúra felépítéséhez. Azt a kézenfekvő kérdést azonban már kevésbé volt fontos megválaszolni, hogy vajon a folyamatos megfigyelés, az ügynököknek a mindennapi életbe történő beszivárgása, vagy a kilátásba helyezett szankciók (az állásvesztéstől akár a bebörtönzésig és a kivégzésig) teremtik-e meg a félelem légkörét és kényszerítik-e ki az együttműködést. És ez a kérdés megválaszolatlan maradt a vasfüggöny leomlása után is: egy olyan helyzetben, ahol a megfigyelés apparátusa sokkal kifinomultabbá vált, tehát nem igényli az ügynökök jelenlétét; ahol az adatgyűjtés tipikus esetben nincs alávetve a megalázás eszközét is alkalmazó központ hatalom igényeinek. Az új helyzetben reflektálatlanul élt tovább a feltevés, hogy a pusztá információgyűjtés vagy a szokások állandó ellenőrzése önmagában

27 David Alan Sklansky: *Too Much Information...* 1093.

28 David Alan Sklansky: *Too Much Information...* 1094.

29 David Alan Sklansky: *Too Much Information...* 1097–98.

gátját képezi az individuum fejlődésének, a független gondolkodásnak³⁰ és demokratikus aktivitásnak³¹. Sklansky ezt az elképzelést nevezi „stultification theses”-nek.³²

Fontos kérdés tehát, hogy a megfigyelés milyen körülmények között kényszeríti ki a konformitást. Sklansky szerint elhanyagolható azoknak az empirikus tanulmányoknak a száma, amelyek a feltevés helytállóságát tesztelik. Az erről szóló empirikus kutatások pedig sokszor gyengítik a tézist, az eredményeik gyakran ellentmondanak egymásnak. Egyes teoretikusok szerint például a kihallgatás során a hangrögzítés gátolja a gyanúsított őszinte vallomását. Sklansky empirikus vizsgálata szerint viszont a gyanúsítottak elfeledkeznek a hangrögzítő jelenlétéről. A Harvard munkatársai úgy találták, hogy a nyomkövető viselése néhány őrizettest ugyan kimondottan idegessé és zavarttá tesz, a legtöbb viselőjét azonban nem zavarja jobban, mint egy karóra felcsatolása.³³ Az adatok azt mutatják, hogy a 2013-as NSA-botrány, amely fényt derített az internetes cégek és a titkosszolgálatok együttműködésére, nem változtatták meg alapvetően a közösségi média használatának szokásait. Könnyen lehet tehát, hogy a felhasználók immunissá válnak a monitorozás bizonyos fajtáira, és kényszer nélkül osztanak meg magukról privát információkat.³⁴ Sklansky ezeket a példákat szem előtt tartva úgy gondolja, hogy a megfigyelés káros hatásairól szóló hipotézis a mai napig igen releváns. Probléma viszont, hogy a feltevés ellenőrzése nem képezi komoly vizsgálatok tárgyát, inkább axiomatikus érvénnyel, kétségbevonhatatlanul van jelen a tudományos és közéleti diskurzusokban.

Meg kell jegyezni, hogy Sklanskyt e tendenciák hatása elsősorban mint jogászt érdekli. A privát szféra megsértésének sajátos eseteire fókuszál: amikor egy intézmény (börtön vagy iskola) képviselői a vetkőztetéssel járó motozás eszközével élnek (strip-search). Ezek az esetek (amelyek az USA Alkotmányának Negyedik Módosítását érintik) a bírósági eljárás során számos kérdést felvetnek. Az eljárás során alaposan meg kell vizsgálni, hogy a motozást végző személy megsértette-e az individuum önrendelkezését, ha igen, akkor ezt legitim módon tette-e? Vajon a motozást végző személy a vizsgált esetben az állam vagy a speciális rendtartással rendelkező intézmény képviselőjeként volt-e jogos motozást végezni? Ha sérelem történt, vajon az intézmény értette-e félre jogosultságát, vagy a motozást végző magánszemély élt vissza a pillanatnyi hatalmával, saját (rasszista) előítéleteit követve? Láthattuk: a mai domináns diskurzusok a privát szférát alapvetően a személyes információk feletti kontrollként interpretálják, és történeti okokból állam és állampolgár viszonyában értelmezik. Ebből a szempontból – hangzik Sklansky kritikája – nincsen megfelelő fogalmi eszközünk arra, hogy érzékenyen elemezzünk olyan eseteket, ahol hatalommal felruházott magánszemélyek az intim szférába történő behatolás révén

30 Charles Fried: *Privacy*. 77 Yale L.J., 1968. 490.

31 Daniel J. Solove: Digital Dossiers and the Dissipation of Fourth Amendment Privacy. *California Law Review*, Vol. 75, July 2002. 1002.

32 David Alan Sklansky: Too Much Information... 1094.

33 David Alan Sklansky: Too Much Information... 1095.

34 David Alan Sklansky: Too Much Information... 1099.

sértenek meg valakit emberi mivoltában.

Sklansky szerint ezért a „privát szféra elleni támadás” kifejezést érdemes lenne az emberi méltóság megsértésének partikuláris eseteire alkalmazni.³⁵ Sklansky nézőpontjából így a kritika fókusza radikálisan megváltozik ahhoz képest, amit Zuboffnál láthattunk: önmagában a megfigyelés terjedelme és a technikai apparátus szofisztikáltsága semmit nem mond arról, hogy a hatalom milyen mértékig hatol be a polgárok privát szférájába. Az emberi méltóság és az annak megsértéséhez kapcsolódó sérelmek azonban egy olyan perspektívát kínálnak, amelyből (kellően megalapozott empirikus kutatás után) kifinomult elemzés adható arról, hogy az információgyűjtés mely típusai kapcsolódnak össze azzal az igénnyel, hogy szégyenérzetet keltsenek a megfigyelt alanyokban. Hogy melyik típusú monitorozás rontja az ember és ember közötti bizalmat. E patológikus esetek azonban biztosan nem analizálhatók, ha az információgyűjtés apparátusának jelenlétét már eleve egy mindent átfogó mitikus uralom térhódításaként azonosítjuk.

Sklansky és Zuboff gondolatmenete azonban másként is kontrasztba állítható. Zuboff a modern menedzsment jellemzésén keresztül az uralomgyakorlás olyan formáira mutatott rá, amely nem a hagyományos eszközök használatával (például nem kommunikatív egyeztetés, nem a meggyőzés vagy a nyílt erőszak segítségével) zajlik. Elemzése szerint a modern technika segítségével a felhasználókról vagy az állampolgárokról egyre komplexebb kép alkotható: a privát döntések úgy manipulálhatók, hogy az egyének egyre kevésbé vannak tisztában a befolyásolással. Könnyen lehet, hogy Sklansky feltevésével ellentétben az egyén privát szférája úgy is csorbát szenvedhet, hogy nem kapcsolódik össze közvetlenül a személyes integritás megsértésének közvetlen, fájdalmas tapasztalatával. Az emberi méltóság szempontjára érzékeny jogi /társadalomfilozófiai nézőpontból vélhetően plasztikusabb képet alkothattunk arról a modern egyénről, aki különböző helyzetekben sokféleképpen tudja megélni privát szférájának megsértését. Úgy tűnik azonban, hogy a tömegek privát szféráját veszélyeztető hatalmas strukturális változások gyümölcsözőbb módon voltak interpretálhatók a szervezet- és munkaszociológia által kínált perspektívából.

35 David Alan Sklansky: Too Much Information... 1106.